

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 343.3

DOI <https://doi.org/10.32782/392281>

Кондрат А. В.,

аспірантка

*Київського інституту інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Тильчик В. В.,

*доктор юридичних наук, професор,
проректор з наукової роботи*

*Київського інституту інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

НАСЛІДКИ ВІД ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ДЛЯ ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА: ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

CONSEQUENCES OF THE SHADOW ECONOMY FOR THE STATE AND SOCIETY: LEGAL CONTEXT

В статті проведено аналіз поняття «тіньова економіка» та наслідки від існування такого деструктивного явища. Констатується, що наслідки від тіньової економіки в юридичній площині можливо ідентифікувати як такі, що мають конкретне юридичне значення для особи чи держави. Наголошено, що поняття «тіньова економіка» в сучасній юридичній літературі визначається з урахуванням досвіду розвинених країн світу. Такий підхід визначено помилковим, оскільки не враховується особливості розвитку економічних відносин, а також правове регулювання даної сфери. У змісті більшості понять використано ознаки які не є системоутворюючі для поняття, що має бути пристосоване до реалій України. Робиться висновок, що неоднозначність підходів до формування змісту поняття перешкоджає ідентифікувати конкретні наслідки та сформувати систему суб'єктів запобігання настанню таких наслідків для особи та держави. Доводиться необхідність застосування так званих «копенгагенських критеріїв» для створення такої економіко-правової системи, котра максимально мінімізує ризики тінізації економічних відносин в Україні. Наголошується, що лише поєднання наведених критеріїв та їх дотримання дасть можливість створити такі умови, за яких «тінізація» економічної діяльності не виступатиме невід'ємною складовою добробуту громадянина. Після згаданих кроків поняття «тіньова економіка» та «тінізація економіки» набуде нового змісту, оскільки до їх основних ознак зараховуватиметься виключно такі, що відображають явище в єдності його юридичної форми та змісту. Наслідками ж такого деструктивного явища виступатимуть виключно порушення в сфері економіки котрі обмежуватимуться конкретними цілями. Це надасть змогу визначити та застосувати комплекс заходів відповідними уповноваженими суб'єктами (органами державної влади) щодо запобігання таким правопорушенням і як наслідок досягти цілі, – акумулювати «детінізовані» кошти в державному бюджеті.

Ключові слова: *тіньова економіка, тінізація економіки, наслідки тіньової економіки, правопорушення в сфері економіки, суб'єкти запобігання тінізації економіки.*

The article analyzes the concept of "shadow economy" and the consequences of the existence of such a destructive phenomenon. It is stated that the consequences of the shadow economy in the legal plane can be identified as having specific legal significance for a person or the state. It is emphasized that the concept of "shadow economy" in modern legal literature is defined the experience of the developed countries of the world. This approach is determined to be wrong, as it does not take the specifics of the development of economic relations, as well as the legal regulation of this area. The content of most concepts uses features that are not system-forming for the concept, which must be adapted to the realities of Ukraine. It is concluded that the ambiguity of approaches to the formation of the content of the concept prevents the identification of specific consequences and the formation of a system of subjects to prevent the occurrence of such consequences for the individual and the state. The need to apply the so-called "Copenhagen criteria" to create such an economic and legal system that minimizes the risks of shadowing economic relations in Ukraine is proved. It is emphasized that only the combination of the above criteria and their observance will make it possible to create such

conditions under which the "tinization" of economic activity will not be an integral component of the citizen's well-being. After the mentioned steps, the concept of "shadow economy" and "shadow economy" will acquire a new meaning, since their main features will include only those that reflect the phenomenon in the unity of its legal form and content. The consequences of such a destructive phenomenon will be exclusively violations in the economic sphere, which will be limited to specific goals. This will make it possible to determine and apply a set of measures by the relevant authorized subjects (state authorities) to prevent such offenses and, as a result, achieve the goal of accumulating "detinized" funds in the state budget.

Key words: *shadow economy, shadow economy, consequences of shadow economy, crimes in the sphere of economy, subjects of prevention of shadow economy.*

Нові реалії вносять корективи до життя кожного українця. Варто визнати, що повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України посягнула на низку основоположних прав, свобод та інтересів громадян. Нині, у засобах масової інформації представниками європейського співтовариства, уряду та на побутовому рівні постійно обговорюється питання відновлення України, зокрема вітчизняної економіки. Така проблема потребує чіткого, виваженого комплексу заходів економіко-правового характеру. До переліку означених заходів мають входити й такі, що спрямовуються на вивільнення коштів, котрі містяться у «тіньовому секторі» економіки. На наше переконання, «вивільнені» кошти дозволять здійснити значні кроки до стабілізації вітчизняної економіки у напрямку мінімізації наслідків від протистояння збройній агресії.

Такі теза підтверджується власне поняттям явища «тіньова економіка» та оцінками його обсягів. За даними Міністерства економіки України Рівень тіньової економіки 2010 року становив 36% обсягу офіційного ВВП. У 2011 році він знизився до 30%, у 2012-2013 роках зберігався на рівні 30%. У 2014 році рівень тіннізації економіки зріс до 36%, у 2015 він становив 35%, у 2016 – 33%, у 2017 – 32%, у 2018 – 29%, у 2019 – 30%. У першому півріччі минулого року рівень тіньової економіки становив 31%. У січні-червні 2021 року – також 31%. При цьому за електричним методом оцінювання тіннізації економіки рівень зріс за рік з 26% до 28% ВВП, а за монетарним методом – з 31% до 33%. У Міністерстві економіки України зазначили, що майже всі види економічної діяльності виявили тенденцію до зниження рівня тіньової економіки. Найбільш суттєвим зменшення частки тіньового сектору було у сфері операції з нерухомістю – з 46% до 36% ВВП. У переробній промисловості рівень «тіні» зни-

звився з 34% до 26%, у видобувній – з 43% до 34%. Рівень тіньової економіки також знизився у сфері транспорту та логістики – з 52% до 45%, оптової та роздрібною торгівлі – з 26% до 20%, сільського, лісового та рибного господарства – з 24% до 20%. У двох видах економічної діяльності рівень «тіні» все ж таки виріс: фінанси та страхування – з 29% до 32%, будівництво – з 25% до 26% [1].

Незважаючи на деякі позитивні зміни у динаміці розповсюдження «тіньової економіки», все ж її критична маса залишається надмірною. Особливої необхідності наведена проблематика потребує вирішення у контексті наслідків агресії Російської Федерації щодо України, а також низки країн Європейського Союзу, США, Великої Британії, інших. У період з 24 лютого 2022 року частина критичної інфраструктури України знищено у наслідок бойових дій. Вітчизняні економічні процеси на разі мобілізуються з метою забезпечення потреб сил безпеки і оборони, правоохоронних органів, відновлення об'єктів критичної інфраструктури, фінансової системи, забезпечення низки соціальних, економічних, інших потреб громадян, у тому числі тих, хто змушений був шукати прихисток у більше безпечних регіонах України чи за кордоном. За таких обставин більшість громадян мають на меті зберегти соціальні блага, які перебувають під загрозою втрати, зокрема це валютні заощадження, цінні папери, коштовні метали та каміння, витвори мистецтва, тощо. З урахуванням цього можна констатувати ріст процесів тіннізації економіки та збільшення об'єму тіньового сектору.

Відповідно до результатів аналітичного аналізу представниками Міністерства економіки, робиться висновок, що поки що тенденція до зменшення рівня тіні є слабо вираженою через «природне» бажання суб'єктів господарювання зменшити ризики втрати лімітова-

них ресурсів в умовах неординарних проявів коронакризи, що наразі залишаються непрогнозованими у часі. Високою є імовірність, що наслідками пригніченої під час пандемії та дії запроваджених карантинних протиепідемічних заходів загальної активності стали обмеження не лише діяльності суб'єктів у легальному секторі економіки, а й можливостей розширювати «тіньові» операції. Водночас є гіпотеза, що звуження можливості з використання традиційних каналів тінізації призвело до появи нових, які охоплюються існуючими методами оцінки рівня тіньової економіки лише частково [2]. Щодо умов, які передували сучасним, – криза, спричинена розповсюдженням коронавірусом, котра спричинила серйозні наслідки для вітчизняної економіки посилилась в рази. За таких умов маса «тіньового капіталу» стала неконтрольованою. Йдеться саме про кошти, які мали б легалізуватися у наслідок застосування заходів по «детінізації», – так званий «податковий компроміс», а також окремі, пов'язані із застосуванням окремих видів по контролю у сфері господарської діяльності, працевлаштуванням, здійснення фінансового моніторингу, тощо.

Поряд із наведеним, доводиться констатувати, що заходи спрямовані на легалізацію коштів, котрі перебувають у так званих «тіні» запроваджуються ситуативно і безсистемно. Загалом, окресленій проблематиці приділяється недостатня увага й в науці. Більшість праць присвячені осмисленню поняття «тіньова економіка», його сутності, змісту, процесу формування так званих «тіньових секторів», як частини цілого поняття, інші вектори наукових пошуків здійснено з урахуванням положень сформованих ще у радянський період. Більше того, відхід від адміністративно-командної радянської системи регулювання економічних відносин та запровадження ринкової економіки скорегував вирішення проблем пов'язаних з тіньовою економікою у русло наукового інтересу економістів. Зусилля вчених спрямовані у більшості на формування сучасних методів підрахунку маси тіньових капіталів поряд з, як зазначалося, сформованим усталеним понятійним апаратом. Базисом для розвитку наукових підходів стали праці відомих економістів, зокрема: А.В. Базилюк, З.С. Варналія, В.М. Гейця, О.М. Головченко, С.О. Коваленка, І.І. Мазур, М.І. Мель-

ника, В.А. Предборського, О.В. Турчинова, інших. Незважаючи на науковий доробок низки вчених-економістів, відчувається брак юридичних досліджень. Фундаментальними працями правників, які безпосередньо торкалися порушеної проблематики варто визнати «Теорія детінізації економіки» (В.М. Попович), «Державне управління економікою (адміністративно-правовий аспект)» (О.П. Рябченко), «Координація управління правоохоронними органами України по боротьбі з економічною злочинністю (адміністративно-правовий аспект)» (В.Т. Білоус), «Організація профілактики економічної злочинності: концептуальні засади, організаційно-правові основи, проблеми управління» (В.В. Коваленко), «Адміністративно-правове забезпечення безпеки суб'єктів господарювання в Україні» (Л.Г. Чистоклетов). Серед останніх праць, доцільно вказати на дослідження «Адміністративно-правове забезпечення протидії тінізації економіки: теорія і практика» (О.В. Тильчик), у межах якого запропоновано концепцію протидії тінізації економіки. Однак, враховуючи динамізм розвитку, як системо утворюючу ознаку економічних відносин, їх дослідження крізь призму права передбачає постійний пошук нових підходів до аналізу негативного явища «тіньова економіка», зокрема й наслідків від його існування для економіки держави, громадян.

Оцінка наслідків від тіньової економіки в царині вітчизняної науки здійснюється неоднозначно. Наведене опосередковано, з однієї сторони, визнанням на нормативному рівні тінізації економіки загрозою національній безпеці, а з іншого підходу, відповідно якого такий феномен виконує соціально-позитивну функцію. Так, з набранням чинності Закону України «Про основи національної безпеки» (нині втратив чинність на підставі Закону України «Про національну безпеку»), в публіцистичних джерелах тіньова економіка визначалась, як ключова форма системи інституціональних загроз – економічна діяльність суб'єктів господарювання, яка не враховується, не контролюється й не оподатковується державою та/або спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства системні наслідки тінізації в Україні, якими називає втрату дієвості важелів грошово-кредитної

політики внаслідок значного обсягу оборотів гривневої та валютної маси, який не підпадає під регулювання засобами банківської системи; втрату дієвості фіскальних інструментів, марнотратство дефіцитних бюджетних ресурсів; утрату потенціалу соціальної політики, занепад соціальної сфери, поширення тіньової зайнятості, зростання диференціації доходів населення; зниження рівня нагромадження в суспільстві й утрату ним інвестиційного потенціалу; гальмування переходу до інноваційної моделі розвитку у зв'язку з недостатнім розвитком інвестування та неефективним відтворенням людського капіталу тощо (З.С. Варналій) [3; 4, с. 29, 30].

О.В. Тильчик, виходячи із взаємозалежності та взаємообумовленості економіко-правових явищ формує інтегральний підхід до визначення маси так званого «тіньового» доходу, оскільки за основу автори наведених вище висновків беруть функцію тіньової економіки, яка опосередковується негативними наслідками для економіки загалом. Застосувавши вказану формулу, можливо встановити, що «тіньовий дохід», опосередкований негативними факторами його існування, рівний за обсягом шкоді, завданій так званій «легальній економіці», яка становить відправну (первинну) точку для розвитку перелічених наслідків у соціальній сфері. Дослідниця аргументовано зазначає, що за такого підходу увага акцентується на шкоді державі, а не загалом національним інтересам, при співвідношенні яких (шкоди державі та національним інтересам) можна отримати дещо протилежний результат, оскільки, отримавши дохід, будь-яка особа задовольняє власний (приватний) інтерес, останній не завжди стає об'єктом протидії, в окремих випадках навіть об'єктом захисту (охорони) [5, с. 25]. Наведена інтерпретація наслідків, в юридичному доробку вітчизняних вчених, у форматі який поєднує ознаки шкідливості для держави і позитивний соціальний ефект вважаємо недопустимим. У зв'язку із цим, вважаємо за доцільне доєднатися до критики такої позиції вчених.

Щодо так званої «позитивної функції», котру виконують «тіньові капітали» в науці сформовано низку підходів, які ілюструють мету процесу тінізації економіки. Такий функціонал названо «економічне мастило», «соці-

альний амортизатор», «вбудований стабілізатор» (Д. Кассел) [6, с. 23]. За змістом такі функції відображають наслідки (загрози) на які реагує легальна економіка. Відповідно такого підходу означений функціонал пояснюється, наприклад впливом кризових явищ на економіку, результатом яких стає перерозподіл обсягів виробничих ресурсів та вихід їх у «тінь». Чи то процес легалізації окремих видів господарської діяльності чи прибутку від неї, тощо. Наявність, означеного підходу, поряд із визнанням (на нормативному рівні) «тіньової економіки» загрозою економічній безпеці є таким, що суперечить вихідній ідеї формування безпечового середовища в економічній сфері і виглядає спірним.

Важливим варто визнати положення для ідентифікації наслідків від тіньової економіки загалом, зокрема й правові наслідки для держави та особи власне поняття «тіньова економіка», котре в науці, попри широкий об'єктив вчених трактується неоднозначно. Так, автором монографії «Тіньова економіка та напрями її подолання в Україні» [7] приведено найпоширеніші визначення такого поняття – ринкове виробництво продукції та надання послуг, як законне, так і нелегальне, що уникає відображення в ВВП [8]. Інші ж, визначають, як ознаку власне «економічних процесів» – динаміку переміщення до ринкової економіки [9], чи то – економічну діяльність (господарська діяльність), проти формальних, офіційних установ з порушенням норм ведення бізнесу [10], заборонену законом, – таку, що причиняє шкоду «людям» [11]. Окремі дослідники ототожнюють наслідки з поняттям «тіньової економіки» – економічна діяльність, що пов'язана із незаконним володінням майновими та іншими правами на власність [12]. «Антисуспільна» економічна діяльність яка охоплює не лише незаконне господарювання, а й здійснення економічних трансакцій у межах законодавчого чи нормативно-адміністративного регулювання, що сформоване без врахування стратегічних інтересів розвитку соціуму – національного чи глобального співтовариства [13].

Наведені поняття, що презентовані науковому загалу вченими, які оцінювали різні економічні та правові системи зводяться власне до наслідків від економічної діяльності

котрі є негативними для держави, суспільства у цілому. Така теза пов'язана передусім з тим фактом, що в Україні (зокрема й за її межами) підтримано та розвивається ринкова економіка (економічна система, заснована на принципах вільного підприємництва, у якій роль основного регулятора економічних відносин відіграє ринок. На ринку з досконалою конкуренцією, коли дії окремого продавця або покупця не спричиняють впливу на інших, узгоджувальним механізмом попиту і пропозиції виступає ринкова ціна [14]). Адміністративно-командна система регулювання економічних відносин визнана не повною мірою ефективною (на прикладі економіки Радянського Союзу). Таким чином, докладно не зупиняючись на аналізі поняття «тіньова економіка», варто констатувати, що у його зміст вкладається, з однієї сторони характеристики ринкової економіки (варто наголосити про саме ступінь саморегуляції економічних відносин у тій чи іншій країні). За таких обставин системоутворюючою ознакою виступатиме: порушення, недотримання «правил гри», незаконність чи то прихованість економічної діяльності. Відтак, по-суті, наслідками в наведених економічних системах виступатимуть, у більшості випадків, результати економічної діяльності котрі не спрямовуються на розвиток економіки країни, оскільки не обліковуються, не контролюються, не враховуються у ВВП, тобто не поступають у розпорядження (акумуляція та використання) держави у вигляді грошових коштів (публічних фінансів – за *широкого розуміння*). У більшості випадків наслідком розповсюдження такого явища як «тіньова економіка» буде шкода державі, і лише потім – шкода особі у вигляді скорочення державних видатків на фінансування окремих сфер (медичної, безпекової, освіти, тощо).

Що ж до країн в котрих менш розвинена ринкова економіка – то варто погодитися із окремими дослідниками, зокрема В.І. Тимошенко наголошує, що тіньова економіка формує відповідні тіньові відносини. В наслідок цього, у глобальному масштабі, формується так зване «тіньове квазіправо», що протистоїть офіційному праву як у «відкритих формах», так і «прихованих» [15, с. 284]. Вважаємо, що такий формат тінізації економіки, поряд з інши-

ми детермінантами, спричинений відсутністю інституту розвиненої демократії в країнах із тоталітарним режимом управління. Прикладом слугує Російська Федерація, де спираючись на інститути держави й суспільства, аналізоване явище (тіньова економіка) здатне трансформувати правопорядок у певну систему відносин, які є хоча і легальні, однак не сприяють розвитку добробуту суспільства у цілому та конкретного громадянина зокрема. Складність описуваної ситуації полягає у тому, що у наведених умовах політичні еліти «легально» (без урахування інтересів та потреб соціуму) формують глобальний тіньовий сектор економічних відносин, а посадові особи (представники органів державної влади) нижчого рівня продукують розвиток тотальних корупційних проявів. Причому, самі ж громадяни змушені пристосовуватися до таких умов здійснення економічної діяльності. Симбіоз наведених деструктивних явищ та обставин й визначає так звані «правила ведення бізнесу», котрі завідомо виступають альтернативою легальним процедурам та технологіям прийняття управлінських рішень в сфері економіки. Протидія тінізації економіки, враховуючи наведені вище умови, зводиться до окремих заходів, не здійснюється системно, і спрямовується на найманих працівників та малий бізнес.

У розвинених країнах, як констатується, особливого значення набуває потреба в посиленні ролі держави в управлінні суспільними процесами. Саме держава має заборонити в законодавчому порядку найбільш небезпечні форми деструктивної економіки. У сучасних умовах одним із найважливіших завдань держави є легалізація тіньової економіки, залучення її до нормальної системи ринкової економіки. Це передбачає: розвиток і вдосконалення власне ринкових відносин, якнайшвидше впровадження в господарську практику ринкових правил гри, заходів державної підтримки та правові гарантії реалізації цих складних трансформаційних процесів [15, с. 284].

Резюмуючи, варто наголосити на тому, що ідентифікація явища «тіньова економіка», її стійких форм і проявів має гуртуватися на особливостях конкретної країни – її економічної та правової системах. В глобальному масштабі за основу можливо взяти критерії відповід-

ності країни для набуття повноправного члена Європейського Союзу – так звані «копенгагенські критерії» [16] (політичний – стабільність установ, які гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини; економічний – дієва ринкова економіка; тощо).

Лише поєднання наведених критеріїв та їх дотримання дасть можливість створити такі умови, за яких «тінізація» економічної діяльності не виступатиме невід’ємною складовою добробуту громадянина. Більше того, після згаданих кроків поняття «тіньова економіка» та «тінізація економіки» набуде нового змісту, оскільки до їх основних ознак зараховуватиметься виключно такі, що відображають явище в єдності його юридичної форми та змісту.

Наслідками ж такого деструктивного явища виступатимуть виключно порушення в сфері економіки котрі обмежуватимуться конкретними цілями. Це надасть змогу визначити та застосувати комплекс заходів відповідними уповноваженими суб’єктами (органами державної влади) щодо запобігання таким правопорушенням і як наслідок досягти цілі, – акумулювати «детінізовані» кошти в державному бюджеті. У зав’язку із наведеним варто констатувати, що проблематика запобігання тінізації економіки, а також мінімізація наслідків від означеного процесу є комплексною. Окремі аспекти наукової проблеми будуть пересемислюватися у межах подальших наукових публікацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Як змінювався рівень тіньової економіки в Україні. Слово і Діло (Аналітичний портал). 2021. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/12/07/infografika/ekonomika/yak-zminyuvavsvya-riven-tinovoyi-ekonomiky-ukrayini>
2. Що таке Тіньова економіка і скільки вона «краде» грошей від ВВП? URL: <https://kse.ua/ua/community/stories/shho-take-tinova-ekonomika-i-skilki-vona-krade-vid-vvp/>
3. Варналій З.С. Конкуренція і підприємництво: монографія. К.: Знання України, 2015. 463 с.
4. Варналій З.С. Тіньова економіка в системі інституціональних загроз економічній безпеці України. *Тіньова економіка: світові тенденції та українські реалії: матеріали міжвідомчої науково-практичної конференції* (Київ, 23 червня 2017 р.) / редкол.: В.В. Черней, С.С. Чернявський, В.І. Шакур та ін. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 29–32.
5. Тильчик О.В. Адміністративно-правове забезпечення протидії тінізації економіки: теорія і практика: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2018. 477 с.
6. Мациевский Н.С. Теневая экономика: анализ и оценки. Известия Томского политехнического университета. 2010. № 6. С. 22–29
7. Кіржецький Ю.І. Тіньова економіка та напрями її подолання в Україні: монографія. – Львів: Ліга-Прес, 2013. – 198 с.
8. Smith, J. D. (1985): Market motives in the informal economy, in: Gaertner, W. and Wenig, A. (eds.): The economics of the shadow economy, Heidelberg: Springer Publishing Company, pp. 161-177.
9. The Evolution of the Shadow Economy in Transition Countries: Consequences for Economic Growth and Donor Assistance // Yair Eilat, Clifford Zinnes pp. 45-98.
10. Grossman G. A. Torsorial View of the Soviet Second economy // Berkeley – Duke Occasional Papers on the Second Economy in the Second Economy in the USSR. Paper № 4, 1985. p.5.
11. Feedbruge F.Y.M. The Soviet Second Economy in a political and legal Perspective. The Underground Economics / The Evasion and Information Distortion // Ed. By E.L. Feige. Cambridge etc. Cambridge University Press, 1989. P. 297-238.
12. Portes A., Boroz J. The informal Sector under Capitalism and State Socialism. A Preliminary Comperison // Social Justice. 1988. Vol.15. № 3-4. p. 17-18.
13. Соціальна ринкова економіка: основні орієнтири для України. URL: <http://www.hds.org.ua>.
14. Ринкова економіка – поняття. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
15. Тимошенко В.І. Загальнотеоретична характеристика тіньової економіки. *Науковий вісник академії внутрішніх справ*. № 2 (103). 2017. С. 277-285.
16. Копенгагенські критерії URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>